

О. В. Кузнецов,
кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник Інституту світової
економіки і міжнародних відносин НАН України

УКРАЇНА І РОСІЯ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЕКОНОМІКО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ ПАРАДИГМИ*

У статті проведено порівняльний аналіз фундаментальних основ європейської економіко-цивілізаційної парадигми з особливостями сучасного соціально-економічного розвитку в Україні та Росії. Досліджено об'єктивні передумови і потенційні можливості адаптації пострадянських країн до сучасних принципів будівництва спільного європейського простору. Визначено шляхи подолання периферійності розвитку України та Росії в умовах прискорення процесів глобалізації.

Ключові слова: економіко-цивілізаційна парадигма, загальноєвропейський простір, системи господарювання.

А. В. Кузнецов

**УКРАИНА И РОССИЯ В КОНТЕКСТЕ ЕВРОПЕЙСКОЙ
ЭКОНОМИКО-ЦИВИЛИЗАЦИОННОЙ
ПАРАДИГМЫ**

В статье осуществлен сравнительный анализ фундаментальных основ европейской экономико-цивилизационной парадигмы с особенностями современного социально-экономического развития в России и Украине. Исследованы объективные предпосылки и потенциальные возможности адаптации постсоветских стран к современным принципам построения общего европейского пространства. Определены пути преодоления периферийности развития Украины и России в условиях ускорения процессов глобализации.

Ключевые слова: экономико-цивилизационная парадигма, общеевропейское пространство, системы хозяйствования.

Постановка проблеми. Виклики неоліберальної глобалізації зумовили послідовний відхід Європи від ґрунтовно продуманої та чітко вибудованої концепції держави загального добробуту з яскраво вираженою соціальною орієнтацією, яка традиційно була притаманна післявоєнному розвитку західноєвропейського капіталізму.

З огляду на модернізацію європейської соціально орієнтованої моделі на основі принципів неоліберальної доктрини можна стверджувати, що інтеграція в загальноєвропейський економічний простір, очевидно, сьогодні можлива тільки на базі повномасштабної лібералізації та дерегуляції господарської діяльності. Для Росії і України, які ще недавно самодостатньо співіснували в системі планової економіки закритого типу, ре-

O. V. Kuznetsov

**UKRAINE AND RUSSIA IN THE CONTEXT OF
EUROPEAN ECONOMIC AND CIVILIZATION
PARADIGM**

In this article the comparative analysis of fundamental components of European economic and civilization paradigm with features of modern social and economic development in Russia and in Ukraine is carried out. Objective preconditions and potential possibilities of adaptation of the Post-Soviet countries to modern principles of construction of the common European space are studied. The ways of overcoming a peripheral status in developments of Ukraine and Russia under acceleration of globalization processes are identified.

Key words: economic and civilization paradigm, common European space, economic systems.

альне, а не декларативне зближення з Європою припустиме лише за умови радикального зламу панівного культурно-цивілізаційного стереотипу і фундаментальної трансформації економічної свідомості.

Утім, фінансова криза підірвала довіру до домінуючих у світі неоліберальних підходів розвитку національної держави. У період критичного переосмислення цих підходів з боку світової інтелектуальної спільноти, яка поки що перебуває у стані концептуальної невизначеності щодо майбутніх шляхів розвитку глобальної цивілізації, Україні та Росії надається унікальний шанс для здійснення програми соціально-економічної модернізації. Однак успіх розробки й реалізації такої програми багато в чому залежатиме від здатності політичних та інтелектуальних еліт враховувати культурно-цивілізаційні особливості розвитку наших держав, відчувати історичну ситуацію, об'єктивно аналізувати минуле і прогнозувати майбутнє.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення шляхів адаптації соціально-економічних моделей

* Публікацію здійснено за підтримки НАН України в рамках проекту «Росія і Україна в загальноєвропейському просторі: гармонізація інтересів та об'єднання зусиль» № 10-02-00761а/У спільного конкурсу Національної академії наук України і Російського гуманітарного наукового фонду.

України та Росії в загальноєвропейському просторі приділяється особлива увага в наукових колах нашої країни. Розглядаючи принципи моделювання майбутнього соціально-економічного устрою України в умовах відкритих ринків присвячені праці ряду відомих українських учених, серед яких можна, зокрема, виділити недавні роботи професора А. С. Гальчинського, академіків В. М. Гейця і Ю. М. Пахомова, професора А. С. Філіпенка [1–4].

Мета статті – проведення порівняльного аналізу фундаментальних основ європейської економіко-цивілізаційної парадигми з особливостями сучасного соціально-економічного розвитку в Україні та Росії; дослідження об'єктивних передумов і потенційних можливостей адаптації пострадянських країн до сучасних принципів будівництва спільного європейського дому; визначення шляхів подолання периферійності розвитку України і Росії в загальноєвропейському просторі в умовах прискорення процесів глобалізації.

Основні результати дослідження. Сучасні європейські держави подолали довгий і непростий шлях, аби досягти свого нинішнього рівня благополуччя та процвітання. Буржуазним і промисловим революціям передували масовий розумовий поступ епохи просвітництва, спрямований на поширення й популяризацію в суспільстві знань та ідей, що народилися в найбільш прогресивних головах того часу і дотепер є підґрунтям конституційних прав в усіх європейських державах.

Понад 300 років в Європі на практиці реалізуються ліберальні моделі, які в післявоєнний період набули соціального характеру. Тривале застосування ринкових підходів у господарських процесах обумовило глибоке вкорінення у свідомості європейців таких понять, як приватна власність, індивідуальна свобода, вирівнювання соціальних відмінностей, свобода вибору діяльності та укладання угод, індивідуальна відповідальність, вільне ціноутворення, відкриті ринки, ефективна конкуренція, стабільність грошових і фінансових інститутів.

Відродження європейської економіки відбувалося під суворим державним наглядом, із застосуванням, зокрема, політики серйозного обмеження доходів заможних верств населення. Наприклад, у Німеччині верхня межа ставки податку з доходів фізичних осіб досягала 95%, зниження якої почалося лише в 1953 році [5, с. 168]. У Великобританії максимальна ставка податку на зарплату заможних осіб у 1979 року становила 83%, ще 15% стягувалося додатково з так званого нетрудового доходу (*unearned income*) у вигляді нарахованих процентів і дивідендів. Отже, максимальна ставка податку з доходів фізичних осіб у Великобританії сягала 98% [6].

Лібералізація господарської діяльності в Європі проходила повільно, поетапно, зі збереженням соціальних гарантій населенню і виділенням значних фінансових ресурсів економічно слабким країнам для згладжування регіональних структурних диспропорцій.

Безумовно, світова фінансова криза та необхідність здійснення фіскальної консолідації внесли певні корективи в усталену практику побудови європейської системи соціального захисту. Проте це не зменшило важливості прагнень Європейського Союзу до створення передумов для гармонічного розвитку європейського суспільства.

Що стосується України і Росії, то економіки наших держав перебувають сьогодні на ембріональній стадії капіталістичного розвитку: підприємницька культура

тільки зароджується, захист прав приватної власності, дотримання договірних зобов'язань і законів відбувається епізодично на вибірковій основі, рівень довіри до виконавчої, законодавчої та судової влади є низьким, натомість рівень корупції – надзвичайно високим, ухилення від податків стало досить поширеною практикою.

Будучи індустріальними країнами з високим рівнем кваліфікації робочої сили, в Україні і Росії реально не сформовані класичні атрибути неоліберального капіталізму: належним чином не здійснюється координація монетарної та фіскальної політики для забезпечення передумов макроекономічної стабільності, не розвинений ринок капіталів як джерело довгострокових інвестиційних ресурсів, не впроваджено ефективних схем фінансування малого і середнього бізнесу, немає гнучкого та мобільного ринку праці, не визначено модель взаємодії між бізнесом і державою, зокрема, у сфері соціальної політики та регулювання підприємницької діяльності, не відпрацьовані цивілізовані механізми розв'язання комерційних суперечок, конкурентна політика здійснюється в умовах слабого бізнес-середовища і несформованого інвестиційного клімату.

За відсутності ефективного державного регулювання та реальних цілей розвитку суспільства пострадянський вакуум у свідомості російських і українських громадян заповнюється прагненням будь-що долучитися до благ європейської цивілізації шляхом швидкого індивідуального збагачення за рахунок зниження загального рівня добробуту держави. У Росії та Україні багаті й бідні верстви населення обкладаються за єдиною ставкою прибуткового податку (відповідно 15% і 13%). Таким чином, в умовах найскладнішого й безпрецедентного у світовій практиці переходу від системи планового до системи ринкового господарювання, багаті не несуть практично ніякого фінансового навантаження у процесі відновлення економіки власної держави. В Україні, яка переживає найглибший спад виробництва від моменту проголошення ринкових реформ у 1994 році, фінансові ресурси продовжують залишатися непомірно дорогими і дефіцитними внаслідок того, що лівова їх частина «упливає» у закордонні податкові гавані, через що країна все глибше занурюється в зовнішню боргову кабалу.

Такий підхід суперечить ідеї побудови загального європейського простору на принципах корпоратизму та комунітаризму.

У Росії і Україні ствердилася модель «мережевого» кланово-олігархічного капіталізму, де суб'єкти діють не згідно із законами, а «за поняттями» («свої» – «чужі»), перевага надається родинним зв'язкам, довіряють не структурам, а конкретним людям, поширюється практика психологічного тиску на підприємців, «чорного PR», «заморожування» рахунків, змушених процедур банкрутства, «рейдерства». Олігархічні клани не конкурують між собою на користь розвитку національної економіки, а знищують один одного в боротьбі за розподіл дешевих ресурсів.

На відміну від корейських чеболь або японських кейрецу українські та російські бізнес-клани слабкі, бо не впевнені в тому, що завтра який-небудь із них не буде переможений у постійній міжусобній війні. Бажанням «жити» сьогодні спричинено серед іншого і жадоба багатих людей до придбання дорогих лімузинів, вілл, яхт. Подібні поведінкові установки є результатом соціально-психологічних травм, що переслідують нашу свідомість із глибини історії. Вони пояснюються і відсутністю націо-

нальної ідеї, яка в європейській культурі полягає у довгостроковому плануванні життя, наслідуванні традицій, успішному результаті праці прийдешніми поколіннями. Розглядаючи труднощі ринкової трансформації в Росії крізь призму соціо-культурної історичної спадщини, російський економіст В. Шемятенков відзначає: «Возникшая в России экономическая система пока еще представляет собой бесформенную смесь советского бюрократизма, позднесоциалистического блатмейстерства, худших сторон западного дикого капитализма и того, что в старые времена называли «азиатчиной» [7, с. 10].

Дев'ятнадцять років суверенітету виявилися для України та Росії недостатнім терміном для визначення національних шляхів розвитку. Наші країни й далі тупцюють на місці, потураючи інтересам численних «стратегічних» партнерів і мало піклуючись про свої власні.

Намагаючись поставити себе в один ряд із європейцями, ми вперто відмовляємося визнавати, що сьогоднішнє процвітання Заходу було б неможливе без духовного піднесення, що змінило Європу понад 300 років тому. Дух реформації, хоч і долинув свого часу України та Росії, але внаслідок відомих історичних причин так і не зміг матеріалізуватися.

Якщо в Англії рабство зникло наприкінці XVI сторіччя, а у Франції воно було знищено під час Великої французької революції, то в Росії кріпосне право скасували лише в 1861 р. У СРСР не існувало ринку найманих трудових ресурсів, позаяк держава забезпечувала населенню повну зайнятість і соціальний захист. Через це в російській культурі ставлення до приватної власності та індивідуальної свободи специфічне, відмінне від загальноприйнятих уявлень в Європі.

Аналізуючи особливості ринкової свідомості в Росії, російські науковці Р. Нурєєв і А. Рунов підкреслюють: «В русской культуре успех – это прежде всего удача и следствие везения (наивная вера в быстрое обогащение), а не результат приложения длительных усилий. Накопление и собственность часто рассматриваются в национальной российской культуре не как позитивные, а как негативные ценности. Свобода трактуется в духе анархии и своеволия, а не как зависимость и самостоятельность» [8, с. 14].

Як українська, так і російська національна психологія є дихотомічною – вона однаково тяжіє і до західних, і до східних культурних джерел. Їй притаманне бажання «бути не гірше за інших». Не маючи забезпечених законом доходів, адекватних доходам у цивілізованих країнах, українці та росіяни особливо прагнуть до володіння розкішним приватним будинком, дорогим авто і гардеробом за останнім словом моди – атрибутами європейської успішності та комфорту. Для задоволення своїх прозахідних побутових потреб громадяни України і Росії не хитрують, виверткістю, догідництвом, що більш властиво східним націям, ніж західним європейцям.

Вельми сильний в Україні дух заступництва та плазування перед можновладцями. Пересічний українець постійно скаржиться на своє життя, але мало хто має силу духа висловити свій протест публічно, від власного імені. Люди боязливі, оскільки не відчувають себе соціально захищеними. Не вірячи в міць держави як системи, вони шукають заступництва у тих, кого вважають впливовими, авторитетними, хто має зв'язки. Однак окрема особа чи група людей не можуть здійснити необхідних системних перетворень на державному рівні,

тому що повага до громадянських прав і людської гідності не є загально визнаними цінностями в Україні.

Протягом усієї своєї історії, перебуваючи частково у складі Польщі, Речі Посполитої, Австро-Угорщини, Російської імперії та Радянського Союзу, Україна була практично позбавлена досвіду самоврядування. Поширений серед українців комплекс меншовартості відносно поляків і росіян стримує процеси інтеграції нашої країни як на Заході, так і на Сході. Багато у чому це пояснюється небажанням України визнати факти запозичення у своїх колишніх метрополій мовних, культурних та управлінських знань і досвіду.

Цікаво відзначити, що українська русо- та полякофобія має свої аналоги і в Європі, зокрема її можна умовно порівняти з антагонізмом англійців відносно французів та німців. Англія зобов'язана Франції походженням своєї монархії (Вільгельм Нормандський) і просвітництву (Дідро, Вольтер, Руссо). Німці, своєю чергою, заклали основи англійської мови (поряд із французами) та протестантизму (М. Лютер). Небажання скоритися цим нехитрим фактам, напевно, пояснює традиційно вороже ставлення англійських політичних еліт до своїх континентальних предків.

Однак попри одвічну ворожнечу між Англією, Францією і Німеччиною, триада національних характерів цих країн стала основою стабільності та процвітання сучасної Європи: французи спеціалізуються на генеруванні соціально значущих ідей, німці – на виробництві високоякісної продукції, а британці – на розробці найвитонченіших комерційних систем. На думку автора, зазначена функціональна кооперація німців, французів і англійців у процесах європейської інтеграції забезпечує Європі необхідну гнучкість у конкурентній боротьбі із Америкою та Азією на міжнародній економічній і політичній арені.

Подібні порівняльні переваги властиві характерам російського та українського народів. Розмірковуючи над ефектами взаємодоповнюваності України і Росії, академік Ю. М. Пахомов, зокрема, відзначає: «Если русским свойственны в деяниях размах и склонность покорять вершины и просторы, будь то Сибирь или Космос, или Северный полюс, то украинцы хороши в обустройстве пространства, в наведении (после прорыва) делового порядка» [9, с. 4]. На жаль, через нездатність побороти внутрішні комплекси ми самі себе позбавляємо можливості ефективного використання особливостей національних характерів для адекватного протистояння викликам глобалізації.

Слід підкреслити, що як у Росії, так і в Україні перехід до ринку здійснювався під потужним впливом рецептів Вашингтонського консенсусу. Однак, якщо Росія змогла в певний момент зібратися із силами і відмовитися від натиску вашингтонських реформаторів, то Україна до тепер покійно слідує рекомендаціям МВФ. У цьому зв'язку академік Ю. М. Пахомов пише: «Россия ...сделала выбор в пользу рыночно-государственного синтеза, в рамках которого государство – руль, а рынок – мотор. Украина же, ...так и осталась приверженицей постулатов модели МВФ, согласно которым: «рынок сам все расставит» и «чем меньше государства, тем лучше» [9, с. 7].

Відомий австрійський економіст Й. Шумпетер так характеризував стан економічної науки в СРСР: «Серьезные экономисты существовали в России до тех пор, пока окончательно не утвердился жестокий сталинистский режим. Далее следует большой провал, и преподавание

(равно как и исследования Института экономики СССР) стало все более сводиться к описательной трактовке практических проблем советского государства и взаимным обвинениям рабов, находящихся в постоянном страхе за свою жизнь» [10, с. 1152]. Утім, чи змінило здобуття незалежності та інтелектуальне розкріпачення підхід до практичного застосування надбань економічної науки в Україні?

Дотепер під час розробки програм економічних реформ в Україні не визнано необхідності їх проведення з урахуванням особливостей національного характеру та історичної специфіки господарювання. Натомість акцент незмінно робиться на пріоритетності використання універсальних принципів західного лібералізму у процесах трансформації України. Бажання реформаторів сліпо наслідувати європейські стандарти доходять до абсурду. Наприклад, автори Програми економічних реформ на 2010–2014 роки під назвою «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» вважають недоліком те, що кількість лікарень та ліжко-місць в Україні є більшою, ніж в ЄС; те саме стосується і споживання води. Наголошуючи на низькому рейтингу міжнародної конкурентоспроможності України (142 місце у світі), автори чомусь порівнюють перехідну економіку України з розвинутими ринковими економіками Англії та США, зокрема за таким показником, як частка державної власності [11]. Із еволюційно-стадіальної точки зору логічніше було б проводити подібне порівняння з Росією або принаймні з Китаєм.

Не маючи об'єктивного уявлення про своє місце і роль у світових економічних процесах, Україна даремно сподівається на швидкі позитивні зрушення. Запозичення у європейців моделі соціальної ринкової економіки (навіть у її неоліберальному варіанті) не зробить «дива» в Україні. Л. Ерхард, який першим у Європі застосував цю модель на практиці й відтоді вважається батьком «німецького економічного дива», своє ставлення до останнього визначав таким чином: «То, что произошло в Германии за последние девять лет, было чем угодно, только не чудом. Это было всего лишь результатом честного усилия всего народа, которому были предоставлены основанные на принципах свободы возможности снова прилагать и применять инициативу и энергию человека» [12, с. 153].

Отже, відродження України залежить не стільки від участі іноземних консультантів та міжнародних фінансових організацій у розробці національної політики і формуванні інвестиційного клімату, скільки від приходу авторитетних національних лідерів, які зможуть консолідувати розколоте українське суспільство, відродити у громадян гідність і почуття патріотизму, гордість за трудові та воєнні подвиги минулого, надію на світле майбутнє і віру у високу цінність будь-якої людини. Тільки із такими лідерами Україна дістане можливість опанувати ситуацією у власній країні, оправитися від культурного шоку, викликаного втратою радянської культурної спадщини, пробудитися від скороминучого зачарування споживчою суєтою й зайнятися, нарешті, довгостроковими проектами з відновлення своєї зруйнованої державності. Без цих базових складових одержання до європейських цінностей і далі матиме декларативний характер, а процес «входження» в Європу буде нескінченно довгим.

Висновки. Системні знання законів функціонування ринку і створення суспільного добробуту є не тільки європейськими стандартами, а й прагматичною необхідністю, умовою виживання в сучасному інформаційному суспільстві. В європейських країнах стратегії розвитку як у державному, так і приватному секторі ґрунтуються на міцному науковому фундаменті. Тому в Україні та Росії потрібно активізувати розвиток національного наукового середовища, зокрема здійснюючи структурно-цільове фінансування прикладних фундаментальних досліджень.

Сьогодні вже очевидно, що будь-які соціально-економічні трансформації в Росії та Україні неможливі без чітко вибудованої вертикалі влади, яка б користувалася довірою переважної більшості суспільства. За умови відновлення такої довіри найбільш успішною в Росії і Україні буде національна політика, яка передбачатиме «наведення мостів» між східним і західним виявами національного характеру й послідовно приведе наші цінності у відповідність до загальноприйнятих людських стандартів цивілізованого світу.

Література

1. Гальчинський А. Лібералізм – еволюційні трансформації / А. Гальчинський // Економіка України. – 2010. – № 6. – С. 23–34.
2. Геєць В. Ліберально-демократичні засади: курс на модернізацію України / В. Геєць // Економіка України. – 2010. – № 3. – С. 4–20.
3. Пахомов Ю. Н. Основные задачи формирования посткризисной модели развития экономики Украины / Ю. Н. Пахомов // Экономический часопис-XXI. – 2010. – № 1–2. – С. 3–6.
4. Філіпенко А. С. Модель народної економіки для України: основні риси / А. С. Філіпенко // Економічний часопис-XXI. – 2010. – № 3–4. – С. 3–6.
5. Kitterer W. Public Finance and the Central Bank / Fifty years of the Deutsche Mark. Central Bank and the Currency in Germany since 1948. – Oxford : University Press, 1999. – 836 с.
6. Bartlett V. Thatcher Economics // National Review Online, May 17, 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nationalreview.com/nrof_bartlett/bartlett200405170929.asp
7. Шемятенков В. Альтернативные системы капитализма (Об одной новой тенденции в западной экономической мысли) / В. Шемятенков // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – № 3. – С. 3–11.
8. Нуреев Р., Рунов А. Россия: неизбежна ли деприватизация? / Р. Нуреев, А. Рунов // Вопросы экономики. – 2002. – № 6. – С. 10–31.
9. Пахомов Ю. Украина и Россия: эффекты дополняемости и риски отторжения // Збірник наукових праць. Вип. 60; відп. ред. В. Є. Новицький. – К. : Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2009. – 220 с.
10. Шумпетер Й. История экономического анализа / Й. Шумпетер. В 3 т.: пер. с англ.; под ред. В. С. Автономова. – СПб : Экономическая школа, 2001.
11. Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава. Програма економічних реформ на 2010–2014 роки : версія для обговорення / Комітет з економічних реформ при Президентіві України, 2 червня 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.president.gov.ua/docs/Programa_reform_FINAL_1.pdf
12. Эрхард Л. Благополучие для всех / Л. Эрхард. – М. : Дело, 2001. – 352 с.

Стаття надійшла до редакції 21 червня 2010 року